

ПРОБЛЕМА ПАРТНЕРСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ У КОНТЕКСТІ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

В.В.Молоченко

Анотація. У статті обґрунтовуються сутність та структура партнерської взаємодії. Розглянуто та проаналізовано різні трактування поняття "партнерська взаємодія".

Ключові слова: партнерська взаємодія, суб'єкт взаємодії, особливості партнерської взаємодії.

Аннотация. В статье обосновываются сущность и структура партнерского взаимодействия. Рассмотрены и проанализированы различные трактовки понятия "партнерское взаимодействие".

Ключевые слова: партнерское взаимодействие, субъект взаимодействия, особенности партнерского взаимодействия.

Summary: In this article were substantiated point and structure of the partner's interaction. Different points of view about "partner's interaction" were examined and analyzed.

Key words: partner's interaction, subject of interaction, peculiarities of partner's interaction.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сучасної вищої школи є розвиток у майбутніх фахівців умінь співпрацювати, спільно вирішувати складні професійні завдання. Розв'язання цього завдання залежить від формування в майбутніх спеціалістів готовності до роботи в колективі, контактності, комунікабельності, креативного мислення, активності, цілеспрямованості, гнучкості поведінки, вміння попереджувати конфліктні ситуації. На жаль, практика свідчить про те, що нерідко спільна діяльність не набуває бажаних динаміки і результативності через невміння її суб'єктів враховувати думку один одного, знаходити компроміс, взаємну недовіру, безвідповідальність. Реаліями сучасності є "загальне посилення диференціації видів людської діяльності, що посилюються, це впливає на об'єктивне зростання ролі малих груп у житті людини і примноження необхідності прийняття групових рішень на виробництві, в суспільному житті..." [1, с. 413].

Актуальність аналізу особливостей партнерської взаємодії обумовлена наявною суперечністю між ступенем розробленості ідеальної моделі партнерської взаємодії, що має як методологічне, так і практичне значення, і особливостями готовності до партнерства як універсального способу взаємодії у професійній діяльності.

Аналіз попередніх досліджень. Поняття "взаємодія" є базовим у таких науках, як філософія, педагогіка, психологія, соціологія. Взаємодія – універсальна категорія, яка розглядається як:

- методологічний принцип пізнання природи і людини;
- вид відносин чи зв'язків, безпосередніх чи опосередкованих;
- форма руху будь-якої системи.

З філософської точки зору, "...взаємодія – це загальна форма зв'язку тіл та явищ, яка здійснюється за умов їх взаємної зміни. Два та більше тіл чи явищ, що взаємодіють, складають систему, в якій здійснюється процес перетворення руху, причини в дії і навпаки" [2, с. 250].

Вчені-філософи розглядали взаємодію як взаємну причинність суб'єктів, що обумовлюють один одного, яка розкривається в організації спільних зусиль, спрямованих на пошук задовільного розв'язання проблеми. Це особлива "організаційна реальність", у якій виникають і перетинаються взаємні зв'язки і взаємні відносини суб'єктів, що взаємодіють. Абсолютна природа взаємодії виступає не безпосередньо, а здійснюється в обмежених кінцевих формах, і в цьому сенсі взаємодія має відносний характер.

Й.Гете стверджував, що взаємодія – це принцип пізнання природних і суспільних явищ. Для розуміння сутності об'єкта необхідно виявити його закономірні зв'язки. Без виявлення взаємодії неможливо зрозуміти ні якості, ні структуру, ні закони дійсності: "Жоден феномен не пояснюється сам по собі та з самого себе" [3, с. 112].

Категорію взаємодії розглядав Ф.Гегель, який вважав, що "...взаємодія є причиною запропонованих субстанцій, що обумовлюють одна одну; кожна є відносно іншої і активною, і пасивною субстанцією" [4, с.691]. Таким чином, дана категорія є однією із загальних форм взаємозв'язку між явищами, сутність якої полягає у зворотному впливі об'єктів один на одного, їх взаємній зумовленості.

З точки зору соціологів, компонентами взаємодії виступають люди, їхній взаємозв'язок, взаємозумовленість їхніх змін. За умов соціальної взаємодії відбувається обмін діями, системи яких споріднені між собою, скоординовані, відновлювані; між суб'єктами такої взаємодії існує взаємний стійкий інтерес.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності та структури поняття "партнерська взаємодія".

Виклад основного матеріалу. Взаємодія є одним із джерел всіх суспільних явищ, оскільки завдяки їй поведінка людини стає соціальною дією. Зокрема, американський соціолог Т.Парсонс у створеній ним теорії функціонування суспільства зазначає, що в основі будь-якої людської діяльності лежить взаємодія.

У працях Г.Міда можна зустріти таке міркування: в становленні людського "Я" вирішальну роль відіграє взаємодія, тому саме широта систем взаємного впливу індивідів один на одного обумовлює багатство способів дій особистості. Взаємодія між людьми є безперервним діалогом, у процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного та реагують на них [5].

Зміст поняття "взаємодія" трактують різні енциклопедичні словники та енциклопедії. Зокрема, словник С. Ожегова пропонує розуміти взаємодію як: "...взаємний зв'язок двох явищ або взаємна підтримка"[6, с. 65].

У новому тлумачному словнику української мови взаємодія трактується як "встановлена форма руху, розвитку, що визначає існування і структурну організацію будь-якої матеріальної системи" [7, с. 119].

У тлумачному словнику російської мови підкреслено, що "взаємодія – взаємний зв'язок; взаємна обумовленість; взаємодія суспільних явищ" [8, с. 212].

Для нашого дослідження важливими є ознаки, зазначені у соціологічній енциклопедії: "Взаємодія соціальна – будь-яка поведінка індивіда, групи індивідів, суспільства загалом, як на даний момент, так і в перспективі. Категорія взаємодії виражає характер і зміст відносин між людьми..." [9, с.63]. Цим визначенням закладаються основи прогнозування успішної професійної діяльності, досягнення спільного кінцевого результату.

Необхідно зазначити, що серед досліджень сутності взаємодії існує велика кількість думок щодо її місця серед інших явищ та процесів, які визначають особисте зростання індивіда. Саме тому, на нашу думку, існують різні аспекти явища взаємодії, які відображають факт багатопараметричності проявів даного процесу.

К.Вазіна розглядає взаємодію як об'єктивну та універсальну форму руху, розвитку, що визначає існування і структурну організацію будь-якої матеріальної системи. Цю точку зору підтримує і психолог І. Зимняя, яка змістом взаємодії вважає сукупність соціально-психологічних стосунків, що являють собою зв'язки між індивідами.

Осяганню особливостей взаємовпливів людини і оточуючого світу сприяють дослідження М. Басова, який вважав, що психічний розвиток є результатом взаємодії індивіда з дійсністю, що його оточує. Вчений визначав людину як "активного діяча дійсності", а сенс розвитку бачив у "дієвому проникненні в певне середовище" [10, с.10-11].

С.Рубінштейн підкреслював, що в становленні психіки людини, формуванні її особистості зі всього загалу зовнішніх взаємодій, впливів оточення саме система відносин має найбільшу виховну силу.

Аналіз різних підходів [3, 4, 11], що існують у літературі стосовно поняття взаємодія, дозволяє помітити спільну для всіх учених вихідну позицію: за умов взаємодії завжди є активність двох сторін, яка дає можливість отримати особистісний сенс здійсненої дії.

У психології партнерська взаємодія розглядається як модель міжособистісних відносин: оптимальна навчальна діяльність психологічно сумісних суб'єктів (співпраця) чи необхідний дисбаланс у відносинах суб'єктів діяльності (конкуренція).

О.Леонт'єв поглиблює розуміння процесу взаємодії, вказуючи на те, що суб'єкт здійснює вплив внутрішньо через зовнішнє і цим себе змінює, виступаючи ініціатором того чи іншого контакту. Вчений визначав спілкування, взаємодію і діяльність як самостійні, але тісно переплетені між собою категорії. О.Леонт'єв характеризує процес спілкування як засіб забезпечення колективної діяльності, який вибудовується у певний ланцюг: "діяльність – взаємодія – спілкування-контакт". Спілкування безпосередньо забезпечує взаємодію, а вже вона – колективну діяльність. Точка зору О.Леонт'єва не співпадає з висновками Л.Лисіної, яка навпаки характеризує спілкування через взаємодію. Дослідниця вважає, що спілкування – взаємодія двох чи більше осіб, спрямована на об'єднання їхніх зусиль з метою створення стосунків для досягнення спільного результату. Автор підкреслює, що

”спілкування є свого роду взаємодією, своєрідним видом активності людини, що передбачає її ініціативний вплив на свого партнера”.

Викликає науковий інтерес визначення Г.Андреевою взаємодії як форми організації конкретної діяльності людей. Дослідниця вважає, що саме характер взаємодії є умовою, яка розкриває сенс спільної діяльності. Для нас важливим є те той факт, що загальна для партнерів діяльність реалізується завдяки спілкуванню, яке полягає в обміні не лише знаннями, але й діями: ”взаємодія – елемент спілкування, що фіксує як обмін інформацією, так і організацію спільних дій, тобто комунікація організується у процесі спільної діяльності, з її приводу”. Оскільки для нас важливим є пізнання механізму взаємодії, необхідно з’ясувати, як наміри, мотиви, установки одного індивіда ”накладаються” на уявлення партнера зі спільної діяльності.

У цьому контексті доцільно зазначити, що центральним психологічним феноменом, який характеризує взаємодію, є психологічна спільність. Її основними критеріями є спільність мотивів, цілей, ціннісних орієнтацій і соціальних установок індивідів, які входять до малої групи. Тобто можна вважати, що психологічна спільність є запорукою досягнення загального результату діяльності.

Вважаємо за доцільне зауважити, що у процесі взаємодії виникають явища внутрішньогрупової регуляції, які формують групу як нову, більшу цілісність відносно включених у неї окремих суб’єктів діяльності. Б.Ломов писав про виникнення у цьому випадку не сукупності суб’єктів, а саме ”сукупного суб’єкта”, який має систему якостей, що не зводиться до простої суми якостей індивідів, які входять до неї. ”Сукупний суб’єкт” характеризується певним ”спільним фондом”, який стає можливим завдяки обміну інформацією і формується не тільки на рівні психічних процесів і функцій, а й на рівні станів (загального самопочуття, активності, настрою групи) і особистісно-групових якостей (вольової, інтелектуальної і ціннісно-орієнтаційної єдності).

Важливими для нашого дослідження є певні положення теорії К.Роджерса. Вчений зазначав, що людина живе і розвивається під впливом інших осіб, які являють собою досвід їхньої взаємодії з оточуючими умовами. Водночас питання самоактуалізації людини, які є провідними мотивами її поведінки, вирішуються в результаті ”оцінної взаємодії людини з іншими людьми; таким чином виникають уявлення про себе. Наша особистість стає видимою для нас за рахунок відносин з іншими” [11, с.385].

У нашому дослідженні ми звертаємо увагу на те, що механізм взаємозв’язку учасників взаємодії визначається як безперервний обмін впливами. Підкреслимо, що цей процес розглядається не як прості ”віддача” і ”придбання”, а як ”збагачення тими чи іншими здібностями один одного”.

На особливості взаємодії суб’єктів діяльності вказують вітчизняні та зарубіжні вчені. Так, О.Белоусова зазначає, що основою для взаємодії людей у спільній діяльності є ”відповідність їхніх цільових орієнтирів і особистісних можливостей – у кожного з партнерів є інтелектуально особистісні й психологічні ресурси, які є дефіцитарними для інших учасників спільної діяльності, що є причиною їх об’єднання”.

Специфіку взаємовпливу розкрито у роботах Д.Сільвермана, І.Джерингера, які дійшли висновку, що суб’єкт з більш високим рівнем пізнавального розвитку наче ”поглинає” діяльність індивіда з нижчим рівнем розвитку, отже, в кінцевому результаті, діє лише один партнер, а інший з ним погоджується.

Ефективність (неефективність) процесу взаємодії може бути пояснена на основі теорії трансактного аналізу Е. Берна, який вважає, що взаємодія у спілкуванні здійснюється через динаміку міжособистісних позицій партнерів, що позначаються ним як Батько, Дорослий і Дитина. Взаємодія вважається ефективною за умов вирішення партнерами проблемних ситуацій з позиції Дорослого. З іншого боку, взаємодія порушується, коли один із учасників взаємодії презентує себе з позиції Дорослого, а його партнер, у свою чергу, відповідає з позиції Батька. Показником ефективності взаємодії у даній ситуації психолог визначає адекватне розуміння ситуації та адекватний стиль дій в ній.

Узагальнення поглядів учених-психологів на взаємодію дає можливість нам стверджувати, що даний процес характеризується взаємозумовленими індивідуальними діями, які одночасно є стимулом і реакцією на поведінку суб’єктів діяльності. Важливою для розуміння специфіки процесу взаємодії є суб’єкт-суб’єктна характеристика його учасників, тобто кожен з них під час взаємовпливу виступає як його суб’єкт і водночас об’єкт. У результаті взаємодії сторін відбуваються особистісні зміни учасників взаємодії за рахунок обміну інформацією, діями, почуттями, психічними станами, а також спостерігається ефект вирівнювання ступенів поінформованості й залучення суб’єктів діяльності до однакових цінностей. Таким чином виникає особлива суб’єктивна реальність, характерна для даної групи, що являє собою дещо якісно змінене.

Одним із перших, хто описав особливий вид взаємодії як партнерство, був англійський філософ та економіст Д.Мілль, який зазначав, що партнерство є гарантом продуктивної взаємодії між людьми, одним із способів вирішення проблем, а також психологічним показником рівня особистісного і професійного зростання людини. Переслідуючи власні інтереси, кожна людина повинна рахуватися з інтересами інших, тобто, повинна бути готова йти на поступки та певне обмеження власної свободи. В основі цих переконань лежить поняття поваги до особистості. Погляди англійського вченого вплинули на сучасне розуміння професіоналізму особистості, одним із показників якого є розвиток в неї вмінь налагодження партнерських стосунків. У процесі творчої взаємодії з суб'єктами трудового колективу відбувається реалізація набутих знань, формуються професійні уміння та навички, людина збагачується досвідом професійного спілкування, що забезпечує високий рівень виконання трудової діяльності.

Сутність партнерської взаємодії досягається глибше завдяки філософським думкам І.Канта. Вчений писав, що основне завдання кожного індивіда – автономно приймати рішення, не робити іншу людину засобом досягнення власних цілей. Тобто І.Кант вважав, що кожна особистість володіє достатньою внутрішньою силою для моральних рішень і не потребує зовнішнього примусу. Головною діючою особою у певній спільноті є автономна особистість, тобто суб'єкт, який усвідомлює себе вільним і рівноправним членом цієї спільноти, має права та свободи, несе відповідальність перед даною спільнотою за свої рішення.

Характер міжсуб'єктної взаємодії, її практичні результати також залежать від особистості індивідів. В теоретичному плані визначення суб'єктів партнерства спрямоване на розкриття сенсу партнерства, в практичному – дає можливість визначити перспективи партнерських відносин. Суб'єкт не просто входить до певної системи відносин, але й формує ці відносини. Це актуалізує необхідність спеціального розгляду питання про суб'єкта партнерства.

Поняття "суб'єкт" походить від латинського слова *subjectum*, що означає предмет, підмет, основа. Саме в такому сенсі це поняття вживалось до Канта і використовується зараз в логіці та в граматиці. Під суб'єктом ми розуміємо не свідомість людини, а саму людину і навіть людство. Після Канта "суб'єкт" почав розглядатися як певний діяльний початок, який активно пізнає та змінює об'єкт. Оскільки пізнає людина, то саме вона стає суб'єктом. У сучасній літературі суб'єктом вважається: 1) людина, яка пізнає світ (об'єкт) і впливає на нього за допомогою своєї практичної діяльності; 2) людина як носій будь-яких властивостей; особистість. Однак, бути людиною ще не означає бути суб'єктом, ним стає індивід, який, з одного боку, виступає носієм специфічних якостей, а з іншого, включений у певну систему відносин. Таким чином, коли ми говоримо про суб'єкта, маємо на увазі, перш за все, особистість – носія специфічних якостей, що бере активну участь у партнерських відносинах. Партнерство характеризується тим, що суб'єктом та об'єктом по відношенню один до одного виступають люди, які відрізняються активною здатністю до свідомого та цілеспрямованого планування, організації своєї поведінки та життєдіяльності загалом. Ця діяльність має різні рівні результативності та успішності через неоднакові можливості індивідів у сприйнятті один одного, оцінці та прогнозуванні подальших дій.

На даний час партнерство є соціально необхідним. Принципи партнерської взаємодії повинні бути закріплені в свідомості суб'єкта на рівні переконань і цінностей. Це твердження є справедливим як по відношенню до індивідуального суб'єкта (особистості), так і по відношенню до колективного суб'єкта (соціальної групи). Для партнерства властивим є визнання суб'єкта як рівного, його право бути іншим. П.Рікер вказував на те, що взаємне визнання людей являє собою такий тип взаємин, в якому люди не намагаються пристосовувати один одного до власних цілей та потреб. Це відносини рівних партнерів, які уважно та з повагою ставляться до відмінностей один одного.

Визнаючи Іншого рівним собі, суб'єкт з довірою ставиться до нього. Інакше кажучи, довіра як принцип партнерства є наслідком взаємного визнання. Для встановлення таких відносин необхідні систематичні контакти. Саме вони дають можливість своєчасно орієнтуватись та вносити певні корективи в спільну діяльність. Позиція довіри допомагає формуванню спільного інтересу в партнерських стосунках. Для розуміння ознак партнерської взаємодії важливим є визначення, що пропонує В.Ляудіс: "Партнерська взаємодія – тип соціальних взаємовідносин, що забезпечує перебудову всіх компонентів структури пізнавальної діяльності за рахунок створення єдності цілей, способів досягнення результату і формування саморегуляції діяльності на основі співпраці учасників процесу навчання". Дане визначення, на нашу думку, акцентує увагу на таких важливих елементах партнерської взаємодії, як єдність цілепокладання, що обумовлює досягнення спільної мети; єдність способів досягнення результату, що забезпечує якісне вирішення професійних завдань; саморегуляції

діяльності, що виступає умовою ефективної реалізації умінь, знань та навичок у професійній діяльності.

Досліджуючи особливості партнерської взаємодії, А.Брушлинський вказував на те, "що спільні завдання вирішуються зазвичай швидше і точніше, ніж індивідуальні. По-перше, це трапляється завдяки додаванню інформації, яка накопичується в процесі формування індивідуального досвіду роботи; по-друге, завдяки більш швидкому визначенню суперечностей і логічних помилок у розв'язанні завдань; по-третє, завдяки динамічному подоланню негативних установок чи психологічних бар'єрів" [12, с. 209].

О.Коханова стверджує, що співпрацюючи, партнери впливають один на одного, і ці впливи можуть бути класифіковані певним чином, що дозволяє оцінювати процес партнерської взаємодії з точки зору її ефективності. Вчена вказувала на такі типи взаємовпливу, як взаємне полегшення (дії обох партнерів стають результативнішими через сприятливий взаємовплив); взаємне ускладнення (взаємодія партнерів неефективна, їхні дії взаємоускладнюють досягнення більш високих результатів); однобічне полегшення (взаємодія сприяє підвищенню ефективності дій одного з партнерів); однобічне ускладнення (для одного з партнерів свідомо чи несвідомо створюються перешкоди); асиметричне полегшення (один з партнерів полегшує дії іншого, але через це сам відчуває певні ускладнення); незалежність (дії партнерів не впливають на ступінь ефективності їхніх дій).

На більш глибоке осягання особливостей партнерської взаємодії впливають дослідження психологів щодо залежності ефективності групи, активізації її навчальної діяльності від ступеня взаємної значущості тих, хто входить до її складу. А.Петровським, М.Ярошевським доведено, що авторитетний партнер підвищує професійну активність колеги, якщо останній, у свою чергу, вважає себе значимим в його очах. У той же час авторитетний партнер неістотно збільшує, а інколи й взагалі не стимулює професійну діяльність колеги, якщо останній вважає себе не значимим в його очах. Цікаво, що дана ситуація не змінюється і в тому випадку, коли реально цей працівник референтний для авторитетного в його очах партнера. Ці емпірично отримані дані спонукають нас до усвідомлення важливості таких ознак партнерської взаємодії, як здатність учасників приймати спільне рішення і досягати взаємозалежності членів групи, яка за умов групової взаємодії набуває характеру взаємної поваги, толерантних стосунків, референтності один щодо одного, що у підсумку впливає на процес реалізації групової цілі.

Саме тому особливостями партнерської взаємодії з технологічної точки зору можна вважати:

обмежену кількість учасників: вчинки однієї людини чи групи осіб повинні зумовлювати певні дії інших людей, а вчинки останніх, у свою чергу, викликають відповідні дії першої групи індивідів; спільні дії щодо досягнення спільної мети; диференціацію обов'язків між членами групи.

В останні роки вітчизняні дослідники активно вивчають партнерство як особливий тип соціально-трудових відносин. Цій проблемі, зокрема, присвячена монографія Г.Семигіна "Соціальне партнерство в сучасному світі", в якій розглядаються сутність і механізм соціального партнерства як способу регулювання суспільних, соціально-трудових відносин. В. Міхеєв розглядає основи соціального партнерства як цивілізованого виду суспільних стосунків у соціально-трудовій сфері. При цьому основним критерієм партнерства дослідник вважає рівень узгодження інтересів, тому що "низький рівень узгодження інтересів, потреб, ціннісних установок суб'єктів соціальних відносин створює умови для конфліктних відносин".

Принципами, на яких вибудовується партнерство, є демократичний характер стосунків, прозорість та взаємна вигода для суб'єктів діяльності. Аналіз літературних джерел [9, 11, 12] дозволяє нам виділити такі основні характеристики партнерства:

- добровільна основа ділової взаємодії;
- взаємне визнання інтересів сторін (партнерів) як важливих і правомірних;
- взаємовідповідальність сторін за виконання (і невиконання) узгоджених рішень;
- взаємозалежність, взаємоконтроль;
- паритетність на всіх стадіях партнерських відносин, в тому числі й під час прийняття рішень;
- чітке визначення і розподіл обов'язків;
- спільна діяльність з виконання завдань;
- пошук і знаходження компромісу за умов розв'язання суперечливих і конфліктних питань.

Як будь-яка діяльність, партнерська взаємодія має структуру: по-перше, це наявність загальних цілей для учасників, включених у партнерські відносини, а також загальна мотивація, тобто спонукання діяти разом (інтерес у партнерстві). Інакше кажучи, партнерство приносить його учасникам певні результати (прибуток чи вигоду). Вигода не обов'язково буде однаковою для

учасників взаємодії, але вона буде взаємною. Другим компонентом виступає сам процес партнерської взаємодії, особливістю якого є об'єднання, різного роду сполучення індивідуальних видів діяльності. Ознакою цієї діяльності є єдиний кінцевий результат у вигляді реалізованого інтересу, що отримують всі учасники партнерської взаємодії і який є запорукою подальшого зміцнення партнерських стосунків і успішної спільної діяльності.

Таким чином, на основі вищевикладеного можна сформулювати визначення партнерської взаємодії. Партнерська взаємодія – це форма безпосереднього взаємовпливу автономних, рівноправних суб'єктів, що характеризується добровільністю, взаємною довірою, відповідальністю та спрямована на досягнення спільного результату.

Висновки. Стислий огляд наукових джерел дозволяє дійти висновку про те, що для великої кількості учених (філософів, соціологів та психологів) дослідження партнерської взаємодії (елементами якої є спільні цілі, єдність способів досягнення результату) становило значний науковий інтерес. Користуючись їхніми дослідженнями, необхідно визначити у подальшій роботі складові готовності до партнерської взаємодії.

Література

1. Ярошевський М. Г. Психология в XX ст. / М. Г. Ярошевський. – М. : Политиздат, 1974. – 445 с.
2. Философская энциклопедия. В 5 т. Т.5. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – 740 с.
3. Гете И. Избранный философские произведения. / И. Гете. – М., 1964, с.334
4. Гегель Г.В.Ф. Сочинение. Т. 5. Наука, Логика / Г.В.Ф. Гегель. – М.: соц. экгиз, 1937. – 715 с.
5. Соціальні групи. Психологічна характеристика груп. // Інтернет ресурс]/Режим доступу: <http://www.referat.repetitor.ua>
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов // Под ред. Н. Шведовой. – М., 1987. – 749 с.
7. Яременко В.В. Новый тлумачний словник української мови у 3 т. / В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аконт, 1998
8. Толковый словарь русского языка: в 4 т./ Под ред. Д.Н.Ушакова (репринтное издание). – М., 2000
9. Российская социологическая энциклопедия / Под общей редакцией Г.В. Осипова. – М. : НОРМА – ИНФРА, 1998. – 672 с.
10. Прохоров А.М. Большой энциклопедический словарь / А. М. Прохоров. – М., СПб. Норинт, 1999. – 1259 с.
11. Теории личности в западно-европейской и американской психологии / Под ред. Д. Я. Райгородского.- Самара: Изд.дом. "Бахрах", 1996. – 480 с.
12. Мышление: процесс, деятельность, общение/Под ред. А.В. Брушлинского, М. И. Володиновой. – М. : Наука, 1982. – 387 с.